

Ks. Antoni SWOBODA

GODNOŚĆ OJCA W PISMACH PLUTARCHA Z CHERONEI I ŚW. AUGUSTYNA

Ojciec Święty Jan Paweł II w swej adhortacji *Familiaris consortio* zauważa, iż „miłość do małżonki, która została matką, i miłość do dzieci, są dla mężczyzny naturalną drogą do zrozumienia i urzeczywistnienia swego ojcostwa”¹. W tym samym dokumencie czytamy również, iż „płodność miłości małżeńskiej nie zacieśnia się wszakże tylko do fizycznego rodzenia dzieci, choćby nawet była pojmowana w swym specyficznym ludzkim wymiarze: poszerza się i ubogaca wszelkimi owocami życia moralnego, duchowego i nadprzyrodzonego, jakie ojciec i matka z racji swego powołania winni przekazać w darze dzieciom, a poprzez dzieci, Kościołowi i światu”². Wypowiedzi i nauczanie Ojca św. na temat godności ojca i samego ojcostwa, bez wątpienia, nie tylko inspirują do dalszych poszukiwań i rozwiązań w duchu nauczania Kościoła, tak bardzo potrzebnych człowiekowi współczesnych czasów, ale również skłaniają do stawiania pytań retrospektywnych, w jaki sposób godność ojca i jej realizację, rozumiano w starożytności niechrześcijańskiej oraz w nauczaniu Ojców Kościoła. Czy możemy tylko zauważać zachodzące różnice, czy może są także pewne podobieństwa świadczące o wspólnym dziedzictwie, na którym wzrastała kiedyś Europa? Czy przemyslenia minionych wieków są również aktualne w dobie współczesnej?

Stąd też, idąc za tą myślą pragniemy, by przedmiotem niniejszego studium stały się wybrane pisma moralisty z Cheronei, Plutarcha (ok. 50-120) oraz św. Augustyna (353-430), filozofa i teologa chrześcijańskiego, biskupa Hippony. Śledząc ich wypowiedzi na temat godności ojca zauważamy, iż zarówno Plutarch jak i św. Augustyn starali się ukazać jego przymioty tak pozytywne, jak i negatywne. Od nich bowiem zależy zdolność podejmowania i wykonywania obowiązków wynikających z ojcostwa. Nie obcym był im również stosunek ojca do wiary. Przede wszystkim jednak dużo uwagi, zwłaszcza ma to miejsce u Plutarcha, zajmuje zagadnienie relacji zachodzących pomiędzy ojcem a dziec-

¹ Jan Paweł II, *Familiaris consortio* 25 (Rzym, 21 XI 1981).

² Jan Paweł II, *Familiaris consortio* 28.

kiem. Tutaj również, w zależności od przymiotów osobistych, spotykać się będziemy nie tylko z zachowaniami negatywnymi, ale także i pozytywnymi, których wyrazem jest umiejętne podejście do dziecka oraz troska o jego rozwój moralno-religijny jak również umysłowy. Obaj autorzy, choć w różnym stopniu, ukazują także postawy, które można by określić jako aktywne przeżywanie losów swego dziecka. W takiej też kolejności postaramy się przybliżyć, posługując się metodą analityczno-porównawczą, te tak ważne również i w dzisiejszych czasach tematy, będące również przedmiotem nauczania i troski Kościoła.

I. PRZYMIOTY OSOBISTE

1. Pozytywne. Przybliżając zagadnienie przymiotów osobistych, jakimi winien odznaczać się ojciec, należy, naszym zdaniem, posłużyć się stwierdzeniem św. Augustyna, który w postawionym przez siebie pytaniu zauważa, iż dla synów nikt nie jest droższy jak ojciec³. Biskup Hippony pisząc o swoim ojcu zauważył, iż był to człowiek bardzo ambitny do tego stopnia, że ambicje górowały nieraz nad jego możliwościami materialnymi⁴.

Z kolei Plutarch stawia za przykład Filipa Macedońskiego (383-336), którego syn Aleksander Wielki, podziwiał za cnotę dzielności⁵ i męstwa⁶ a także Klejniasa, ojca znanego polityka i wodza ateńskiego Alkibiadesa (450-404), który odznaczył się odwagą podczas bitwy pod Artemizjum⁷. Nie tylko jednak odwaga czy fakt bycia dobrym żołnierzem⁸, ale także zręczność w prowadzeniu polityki zagranicznej były skrzętnie odnotowywane przez autora *Żywotów*⁹. Autor *Moraliiów* nie ogranicza się tylko do stwierdzeń, że ktoś był dobrym ojcem¹⁰ i zacnym¹¹, ale mówiąc o czyjejs dobroćności¹², starał się pokazać,

³ Por. *De sermone Domini in monte* II 4, 16, CCL 35, 106: „[...] quo nomine et caritas excitatur – quid enim carius filiis debet esse quam pater?” zob. przekład polski S. Ryznara, PSP 48, 84.

⁴ Por. *Confessiones* II 3, CCL 27, CSEL 33, przekład polski – Zygmunt Kubiak: Św. Augustyn, *Wyznania*, Warszawa 1982. Zobaczymy jednak w dalszej kolejności naszych rozważań, iż nie była to jego negatywna cecha.

⁵ Por. Plutarchus, *Alexander Magnus* 5, w: *Vitae parallelae*, przekład polski – Mieczysław Brożek: Plutarch z Cheronei, *Aleksander Wielki*, w: *Żywoty sławnych mężów*, Wrocław 1953³.

⁶ Por. Plutarchus, *Alexander Magnus* 48.

⁷ Por. Plutarchus, *Alcibiades* 1, w: *Vitae parallelae*, przekład polski – Mieczysław Brożek: Plutarch z Cheronei, *Alkibiades*, w: *Żywoty sławnych mężów* (z *Żywotów równoległych*), Wrocław 1996. W przytoczonym cytacie chodzi o bitwę Ateńczyków z Persami w r. 480 a. Chr.

⁸ Por. Plutarchus, *Cato Maior* 1, w: *Vitae parallelae*, przekład polski – F.N. Golański: Plutarch, *Kato Starszy*, w: *Żywoty sławnych mężów*, Kraków 1928².

⁹ Por. Plutarchus, *Cleomenes* 19, w: *Vitae parallelae*, przekład polski – Mieczysław Brożek: Plutarch z Cheronei, *Kleomenes*, w: *Żywoty sławnych mężów*, Wrocław 1953³.

¹⁰ Por. Plutarchus, *Cato Maior* 20.

iz polegała ona na wyświadczeniu dobrodziejstw, co nie zawsze spotykało się z aprobatą nawet najbliższego otoczenia. W kontekście tych przykładów nie można też pomijać osoby ojca Marka Antoniusza i Marka Antoniusza Kreteńskiego, który odznaczał się szczególną hojnością w udzielaniu pomocy drugim¹³.

Z lektury pism naszych autorów wynika, iż do pozytywnych cech charakteryzujących osobowość ojca zaliczali także łagodność¹⁴, jak i właściwie rozumianą surowość¹⁵, oraz poczciwość¹⁶ i nienaganność, tak gdy chodzi o pochodzenie, jak i sławę¹⁷. Pozytywną cechą jest również, jak to zauważa Plutarch, umiejętność zachowania pogody ducha, pomimo niesprzyjających czy nawet przykrych okoliczności rodzinnych¹⁸, rozważa jak to zauważamy na przykładzie męża stanu i polityka Peryklesa (500-429), który odziedziczywszy po ojcu majątek, nie miał zamiaru przez swą niedbałość go tracić, ale też i nie chciał, by sprawy majątkowe przeszkadzały mu w prowadzeniu spraw publicznych¹⁹. Autor tych wypowiedzi sam przyznaje, iż słusznym wydaje się mu być pogląd tragika Eurypidesa (485-406), który w obliczu śmierci swych dzieci znajdował ukojenie w stwierdzeniu, że spotkał go los śmiertelnych²⁰.

Analiza wypowiedzi Plutarcha pozwala zauważyć, iż cenił on także w osobie ojca cechę skromności, którą dostrzegał zwłaszcza u Katona Starego (234-149). Jej przejawem był fakt, iż ten w obecności syna zachowywał się tak, jak tego wymagało zachowanie wobec Westalki. Umiał również zapanować nad swymi słowami, nigdy się też z nim razem nie kapał²¹.

Cechą, która nie spotkała się z oceną negatywną u obu naszych autorów jest również ubóstwo materialne ojca. U Plutarcha takim przykładem jest

¹¹ Por. Plutarchus, *Antonius* 1, w: *Vitae parallelae*, przekład polski – Mieczysław Brożek: Plutarch z Cheronei, *Antoniusz*, w: *Żywoty sławnych mężów* (z *Żywotów równoległych*), Wrocław 1996.

¹² Por. tamże.

¹³ Por. tamże.

¹⁴ Por. Augustinus, *Enarrationes in Psalmos* 50, 24, CCL 38, 616, przekład polski – J. Sulowski, Św. Augustyn, *Objaśnienia Psalmów*, PSP 38, 289.

¹⁵ Por. Augustinus, *Enarrationes in Psalmos* 50, 24.

¹⁶ Por. Plutarchus, *Cato Maior* 1.

¹⁷ Por. Plutarchus, *Pompeius* 55, w: *Vitae parallelae*, przekład polski – Mieczysław Brożek: Plutarch z Cheronei, *Pompeusz*, w: *Żywoty sławnych mężów* (z *Żywotów równoległych*), Wrocław 1996.

¹⁸ Por. Plutarchus, *De tranquillitate animi* 6, przekład polski – Z. Abramowiczówna: Plutarch, *O pogodzie ducha*, w: *Moralia* (wybór), Warszawa 1954.

¹⁹ Por. Plutarchus, *Pericles* 16, w: *Vitae parallelae*, przekład polski – Mieczysław Brożek: Plutarch z Cheronei, *Perykles*, w: *Żywoty sławnych mężów*, Wrocław 1953³.

²⁰ Por. Plutarchus, *O pogodzie ducha* 17: [...] „οἴμου – τί δ' οἴμοι θνητὰ τοι πεπόνθαμεν.” (Euripides, *Beller. frag.* 300).

²¹ Por. Plutarchus, *Cato Maior* 20.

Arystydes (530-467), który nie zostawił swym córkom posagu²², Perykles, którego oszczędność łączyła się nawet z pewną drobiazgowością, nie zawsze z kolei mile widzianą wśród najbliższych²³, zaś u Augustyna jego rodzony ojciec, Patrycjusz²⁴.

Lektura zwłaszcza pism Plutarcha pokazuje nam jeszcze jedną z cech, która winna charakteryzować ojca, a którą jest jego obecność w domu. Dla pisarza z Cheronei przykładem takiej postawy jest Katon, dla którego, prócz spraw publicznych, ważnym było przebywanie w domu zwłaszcza w czasie, gdy jego żona kąpała i przewijała jego nowo narodzone dziecko²⁵.

2. Negatywne. Do negatywnych cech, które mają również swój ujemny wpływ na potomstwo, zalicza Augustyn dążenie ojca do pomnażania za wszelką cenę dóbr materialnych. Autor krytycznie ocenia bogaczy, którzy w swym życiu nie dawali dobrego przykładu, pozostawiając jedynie w spadku swym dzieciom majątek. Wypowiadając te słowa biskup Hippony ma świadomość, iż dzieci będą i w tym naśladowały swego ojca, stając się tak jak on chciwymi, a przez to również sobie obcymi²⁶.

Ten problem nie obcy był również Plutarchowi, który w jednym z *Żywotów* odnotowuje fakt, iż ojciec Pompejusza, Strabon, odznaczał się w swym życiu nienasyconą pożądlivością posiadania bogactwa²⁷. Podobnie, jak to zauważył później Augustyn, dostrzega ścisły związek pomiędzy postępowaniem ojca, wartościami jakimi się on w życiu kieruje, a zachowaniami syna, który, choć to nie było regułą, również jak ojciec, w drodze dziedziczenia, odznaczać się będzie skąpstwem i chciwością²⁸.

Również z negatywną oceną Plutarcha i Augustyna spotkały się wybuchy gniewu ze strony ojca. Plutarch nie tylko zauważa obecność tego faktu, podobnie jak i Augustyn²⁹, ale również dokonuje jego oceny poprzez stwierdzenie, że czymś wstrętnym, zwłaszcza dla żony i córeczki, jest widok zagniewa-

²² Por. Plutarchus, *Comparatio Aristidis et Catonis* 3. w: *Vitae parallelae*, przekład polski – F.N. Golański: Plutarch, *Porównanie Arystydesa z Katonem*, w: *Żywoty sławnych mężów*, Kraków 1928².

²³ Por. Plutarchus, *Pericles* 36.

²⁴ Por. Augustinus, *Confessiones* II 3.

²⁵ Por. Plutarchus, *Cato Maior* 20.

²⁶ Por. Augustinus, *Enarrationes in Psalmos* 48, (1) 14. W nawiasach podajemy numer kolejnego kazania.

²⁷ Por. Plutarchus, *Pompeius* 1.

²⁸ Por. Plutarchus, *Nicias* 28, w: *Vitae parallelae*, przekład polski – Mieczysław Brożek: Plutarch z Cheronei, *Nikiasz*, w: *Żywoty sławnych mężów (z Żywotów równoległych)*, Wrocław 1996.

²⁹ Por. Augustinus, *Quaestiones in Heptateuchum* IV 49, CCL 33, przekład polski – Jan Sulowski: Św. Augustyn, *Problemy Heptateuchu* cz. 1, Warszawa 1990, PSP 46, 282; Terencjusz, *Andria* 2, 4.

nego męża i ojca³⁰. Dla biskupa Hippony takie postępowanie, zwłaszcza gdy połączone jest z niezachowaniem umiaru podczas wymierzania kary synowi, jest naruszeniem sprawiedliwości ogólnej³¹. Nie tylko gniew nie powinien mieć miejsca w zachowaniach ojca, który winien spełniać to co do niego należy³², ale także czymś równie niewłaściwym są kłótnie ojca ze swymi dziećmi³³, a także żądza chwały, nawet kosztem naruszenia godności zmarłego dziecka³⁴.

Dobrego ojca nie powinna charakteryzować pycha, która jak to zauważa Augustyn, będzie później naśladowana przez jego własne dzieci³⁵, czy też nieuczciwość, jak uczy Plutarch, w dysponowaniu publicznym majątkiem³⁶. Nie przystoi także ojcu brak odpowiedzialności i nieliczenie się z porządkiem wyznaczanym przez moralność i prawo³⁷. Innymi słowy, jak czytamy to z kolei u Augustyna, ojciec nie przestrzegający moralnych zasad nie może spodziewać się, by je zachowywał jego własny syn³⁸.

Osobnym zagadnieniem, poruszonym zwłaszcza przez Cheronejczyka, jest pragnienie posiadania potomstwa, obecne po stronie przyszłego ojca. Lektura jego wypowiedzi pozwala stwierdzić, iż ich autor był przeciwny utożsamianiu miłości z nieopanowaną żądzą, która prowadzi ku rozpuszcieniu. Z dezaprobatą więc spotkało się u niego postępowanie zmierzające do tego, by tylko zrodzić dzieci, a później zerwać małżeństwo, lub zachowując je, przestać troszczyć się o żonę, pragnąc kochać i być kochanym³⁹.

³⁰ Por. Plutarchus, *De cohibenda ira* 6, przekład polski – Z. Abramowiczówna: Plutarch, *O powściągnięciu gniewu*, w: *Moralia* (wybór), Warszawa 1954.

³¹ Por. Augustinus, *De VIII Quaestionibus ex Vetere Testamento*. Introductio, CCL 33, 469: „generalem iustitiam non uiolat quis, nisi libidine transgressus fuerit aut placitum societatis humanae [...] sicut est servum amplius uerberare quam oportet uel filium [...]”, przekład polski – Jan Sulowski: *Traktat o ośmiu problemach ze Starego Testamentu*, w: Św. Augustyn, *Problemy Hepta-teuchu*, cz. 2, Warszawa 1990, PSP 47, 219.

³² Por. Augustinus, *Enarrationes in Psalmos* 50, 24.

³³ Por. Plutarchus, *Agis* 5, w: *Vitae parallelae*, przekład polski – Mieczysław Brożek: Plutarch z Cheronei, *Agis*, w: *Żywoty sławnych mężów*, Wrocław 1953³.

³⁴ Por. Augustinus, *De civitate Dei* V 18, 2, PL 41, CCL 47, przekład polski – Wiktor Kornatowski: Św. Augustyn, *O państwie Bożym*, I-II, Warszawa 1977.

³⁵ Por. Augustinus, *Enarrationes in Psalmos* 48, (1) 14.

³⁶ Por. Plutarchus, *Lucullus* 1, w: *Vitae parallelae*, przekład polski – Mieczysław Brożek: Plutarch z Cheronei, *Lukullus*, w: *Żywoty sławnych mężów* (z *Żywotów równoległych*), Wrocław 1996.

³⁷ Por. Plutarchus, *Antonius* 36.

³⁸ Por. Augustinus, *Enarrationes in Psalmos* 50, 24, CCL 38, 616: „[...] ualde inutiliter, ualde perniciose sentit filius patris lenitatem, ut postea dei sentiat seueritatem; et hoc non solus, sed cum dissoluto patre suo”, tłum. J. Sulowski: PSP 38, 289.

³⁹ Por. Plutarchus, *Amatorius* 21, przekład polski – Z. Abramowiczówna: Plutarch, *Dialog o miłości erotycznej*, w: *Moralia* (wybór), Warszawa 1977.

II. STOSUNEK DO WIARY

Lektura pism Plutarcha i Augustyna nie tylko ukazuje przymioty osobiste ojca tak od strony pozytywnej jak i negatywnej, ale także przynosi informacje na temat jego stosunku do wiary, co również ma wpływ na kształtowanie osobowości dziecka i jego późniejszych wyborów życiowych. Przykładem tego może być wypowiedź Augustyna, którą zamieścił w swych *Wyznaniach*, skąd dowiadujemy się, że Patrycjusz, ojciec przyszłego biskupa Hippony, nie był chrześcijaninem, ale też, jak czytamy, nie przeszkadzał w pragnieniach swego dziecka oraz żony Moniki⁴⁰, chociaż o Bogu nie myślał⁴¹. Mogą być jednak przypadki zupełnie przeciwne tym, o których wspominał ten chrześcijański autor. Dowodem tego jest jego opinia zawarta w *Objaśnieniach Psalmów*, gdzie ukazany jest zaistniały konflikt i spór pomiędzy ojcem a synem, który pragnie poświęcić się służbie Bożej, ale natrafia ze strony swego ojca na wyraźny sprzeciw. Ojciec, jak czytamy, obiecuje mu dziedzictwo ziemskie, podczas gdy syn ukochał niebieskie. Komentując to Augustyn zauważa, że ojciec nie powinien czuć się pokrzywdzony przez syna, który jedynie wyżej od swego ojca stawiał Boga. W tym przypadku silniejszym, jak czytamy, okazuje się Bóg, niż cielesne pokrewieństwo⁴².

Na przykładzie swych osobistych z kolei przeżyć, Augustyn udowodniał pozytywny wpływ, jaki wywarł na swym synu, gdy sam nawrócił się i przyjął z nim chrzest. Od tego momentu jego syn Adeodatus, stał się, jak czytamy, „towarzyszem i rówieśnikiem swego ojca w łasce”, z nim też razem pogłębiał zasady chrześcijańskiej wiary⁴³.

W porównaniu z Augustynem, Plutarch zagadnieniom wiary ojca, a zwłaszcza jej wpływu na postępowanie dziecka, poświęca mniej miejsca, co jednak, naszym zdaniem, nie oznacza, iż w wypowiedziach tego starożytnego niechrześcijańskiego autora przedstawiany przez niego ojciec był człowiekiem niewierzącym czy religijnie obojętnym. Na uwagę zasługują tu dwa przytoczone przez niego przykłady, które świadczą o pewnym zaangażowaniu religijnym ojca, pomimo że nie była to religia chrześcijańska. W swym dialogu zatytułowanym *Amatorius*, podaje jako pozytywny przykład, zachowanie ojca Autobulosa, rozmówcy dialogu, który wraz z żoną przybył do matki muz Mnemosyny, by wraz z nią złożyć ofiarę Erosowi⁴⁴. W innym znów miejscu z uznaniem wypowiada się pod adresem Lucjusza Albinusa, który miłość do ojczyzny, zagrożonej najazdem Gallów (ok. 363 a. C.) oraz wierność religii przedkładał ponad

⁴⁰ Por. Augustinus, *Confessiones* I 11.

⁴¹ Por. Augustinus, *Confessiones* II 3.

⁴² Por. Augustinus, *Enarrationes in Psalmos* 44, 11.

⁴³ Por. Augustinus, *Confessiones* IX 6, 14, CCL 27, 141: „[...] sociaimus eum coaeuum nobis in gratia tua, educandum in disciplina tua: et baptizati sumus et fugit a nobis sollicitudo uitae praeteritae”, tłum. Z. Kubiak (wyd. 1982) s. 187..

⁴⁴ Por. Plutarchus, *Amatorius* 2.

swą rodzinę. Świadczy o tym fakt, że nie tylko nakazał swej żonie i dzieciom zejść z wozu, a umieścić na nim Westalki, które uciekały również z Rzymu i były wyczerpane trudami podróży, ale również przewiózł je w bezpieczne miejsce⁴⁵.

III. RELACJE ZACHODZĄCE POMIĘDZY OJCEM A DZIECKIEM

Z lektury pism obu naszych autorów dowiadujemy się także wiele na temat relacji zachodzących pomiędzy ojcem a dzieckiem. Na uwagę, naszym zdaniem, zasługują szczególnie wypowiedzi, mówiące o zachowaniach negatywnych oraz o umiejętnym podejściu do dziecka, a zwłaszcza jego trosce o rozwój umysłowy i religijno-moralny dziecka.

1. Zachowania negatywne. Negatywna cecha, taka jak szybkie popadanie w gniew przez ojca powoduje, zdaniem Plutarcha, iż dziecko często jest przez niego poniewierane⁴⁶. Stąd też autor ten uważa, że bicie własnego dziecka jest podnoszeniem ręki na największą świętość⁴⁷. Autor ten jednak nie ustosunkowuje się bezpośrednio do surowego naszym zdaniem, choć w ówczesnym prawie dopuszczalnego, traktowania dziecka przez ojca. Świadczy o tym wzmianka o nakazie stracenia starszego syna, jaki wydał król Sparty Kleomenes III (265-219)⁴⁸, a także postępowanie konsula Marka Torkwata (Titus Manlius Imperiosus Torquatus), nakazującego, tylko za nieposłuszeństwo, ukarać śmiercią syna⁴⁹, który to fakt wspomina również Augustyn⁵⁰.

Z wyraźną zaś negatywną oceną, dokonaną tym razem już przez biskupa Hippony, spotkał się czyn Marka Pulwillusa, kierującego się własnymi korzyściami i chwałą, odnotowany przez Liwiusza, który dowiedziawszy się podczas poświęcenia świątyni Jowisza, Junony i Minerwy od swych wrogów o śmierci swego syna, nie okazał żadnego żalu, ale rozkazał porzucić go bez pogrzebu⁵¹.

Z kolei Plutarch ze smutkiem przyznaje, że zdarzają się sytuacje, w których rodzice, określane mianem znakomitych, są zmuszani, i pod strachem oddają swoje dziecko komuś, który żywi wobec niego złe zamiary⁵². Często jednak

⁴⁵ Por. Plutarchus, *Camillus* 21, w: *Vitae parallelae*, przekład polski – F.N. Golański: Plutarch, *Kamillus*, w: *Żywoty sławnych mężów*, Kraków 1928².

⁴⁶ Por. Plutarchus, *De cohibenda ira* 8.

⁴⁷ Por. Plutarchus, *Cato Maior* 20: „[...] τὸν δὲ τύπτοντα γαμετήν ἢ παῖδα τοῖς ἀγιωτάτοις ἔλεγεν ἱεροῖς προσφέρειν τὰς χεῖρας”.

⁴⁸ Por. Plutarchus, *Agis* 3.

⁴⁹ Por. Plutarchus, *Fabius Maximus* 8, w: *Vitae Parallelae*, przekład polski – Mieczysław Brożek, Plutarch z Cheronei, *Fabiusz Maksimus*, w: *Żywoty sławnych mężów*, Wrocław 1953³.

⁵⁰ Por. Augustinus, *De civitate Dei* V 18, 1.

⁵¹ Por. Augustinus, *De civitate Dei* V 18, 2; Livius, *Ab urbe condita libri* II 8.

⁵² Por. Plutarchus, *Cimon* 6, w: *Vitae parallelae*, przekład polski – Mieczysław Brożek: Plutarch z Cheronei, *Kimon*, w: *Żywoty sławnych mężów* (z *Żywotów równoległych*), Wrocław 1996.

występująca bieda sprawia, że rodzice przestają zadawać sobie trud wychowywania swego potomstwa⁵³. Potwierdza to także Augustyn na przykładzie ze swego życia, gdy jego rodzicom zabrakło pieniędzy na dalszą jego naukę, tak że musiał on w szesnastym roku życia wrócić do domu i spędzać czas na bezczynności⁵⁴. Krytycznie też ocenia postępowanie swego ojca, który pomimo żełożył, wykraczając poza swe finansowe możliwości, pieniądze na jego wykształcenie, nie interesował się jednak jego duchowym i moralnym rozwojem, ale zabiegał jedynie o to, by studia oratorskie syna przebiegały pomyślnie, a nie martwił się również o sprawy jego wiary⁵⁵. W końcu czymś niedopuszczalnym jest dla Augustyna małżeństwo ojca z własną córką i współżycie z nią jak z żoną⁵⁶.

2. Umiejętne podejście do dziecka. Moralista z Cheronei, wypowiadając się na temat właściwego podejścia do dziecka, stawia za wzór postawę polityka i prawodawcy ateńskiego Solona (640-560), dla którego posiadanie dziecka było nie tylko radością, ale i bogactwem⁵⁷. Również w przekonaniu biskupa Hippony dziecko jest dla rodziców czymś najdroższym⁵⁸ i ukochanym⁵⁹. Plutarchowa miłość do własnego dziecka⁶⁰ wyływa, naszym zdaniem, z jego φιλανθρωπία. Autor ten darzy miłością dziecko, gdyż sam kocha człowieka. Opisując opiekę zwierząt nad swym potomstwem zauważa, że ten dar natury nie wynika z troski o przychówek zwierząt, ale jest on dany po to, by zawstydzić człowieka za jego niewrażliwość, obojętność, nastawienie na korzyść i brak miłości bezinteresownej. Innymi słowy, autor ten pragnie wypuklić myśl, iż zwierzęta nie darzą swego potomstwa miłością w oczekiwaniu spodziewanej zapłaty, ale czynią to bezinteresownie i z natury. W kontekście tego stwierdzenia Plutarch uważa za haniebny pogląd, według którego płodzenie, rodzenie, bóle porodowe, hodowanie potomstwa, są u zwierząt czymś naturalnym i owocem ich miłości, zaś u ludzi pożyczką, zapłatą, zadatkiem udzielonym dla własnej przyszłej korzyści⁶¹.

⁵³ Por. Plutarchus, *Tiberius Gracchus* 8, w: *Vitae parallelae*, przekład polski – Mieczysław Brożek: Plutarch z Cheronei, *Tyberiusz Grakchus, Gajusz Grakchus*, w: *Żywoty sławnych mężów*, Wrocław 1953³.

⁵⁴ Por. Augustinus, *Confessiones* II 3.

⁵⁵ Por. Augustinus, *Confessiones* II 3.

⁵⁶ Por. Augustinus, *Quaestiones in Heptateuchum* III 64.

⁵⁷ Por. Plutarchus, *Solon* 2, w: *Vitae parallelae*, przekład polski – Mieczysław Brożek: Plutarch z Cheronei, *Solon*, w: *Żywoty sławnych mężów (z Żywotów równoległych)*, Wrocław 1996.

⁵⁸ Por. Augustinus, *Enarrationes in Psalmos* 34, (2) 13.

⁵⁹ Por. Augustinus, *Enarrationes in Psalmos* 34, (2) 13.

⁶⁰ Por. Plutarchus, *Consolatio ad uxorem* 2, przekład polski – Z. Abramowiczówna: Plutarch, *List pocieszający do żony*, w: *Moralia* (wybór), Warszawa 1954.

⁶¹ Por. Plutarchus, *De amore prolis* 2, przekład polski – Z. Abramowiczówna: Plutarch, *O miłości rodzicielskiej*, w: *Moralia* (wybór), Warszawa 1977.

Z lektury pism tegoż autora możemy również wnioskować, iż miłość ojca do dziecka, a zwłaszcza syna, potęguje się wtedy, gdy ono będąc jeszcze młode odnosi pewne sukcesy życiowe⁶²; sam też przyznaje, że ojciec bardziej kocha córkę niż syna z tego powodu, iż ona częściej niż syn potrzebuje jego pomocy⁶³. Ta właśnie miłość obecna w ojcu sprawia, że on sam staje się łagodniejszym wobec innych, a nawet zdolny jest darować życie innym⁶⁴. Z tej miłości wypływa również chęć udzielania swemu dziecku pomocy, zwłaszcza gdy jest ono jeszcze małe⁶⁵, pragnienie umniejszenia mu trudów, szczególnie gdy jest ono słabe fizycznie ale pełne zapału i cnoty⁶⁶, obrona w przypadku niebezpieczeństwa⁶⁷, ochrona przed udziałem w wojnie⁶⁸, zapewnienie mu odpowiednich warunków materialnych do życia⁶⁹, na co zwraca uwagę także Augustyn⁷⁰ zachowujący jednak pod tym względem dużą dozę ostrożności⁷¹. Podobne stanowisko znajdujemy u Plutarcha, dla którego przykładem jest wódz i polityk spartański Lysandros (zm. 395 a. Chr.), który nie przyjął kosztowności ofiarowywanych dla jego córek celem przekupstwa przez tyrana Sycylii Dionizosa Starszego (430-367) uważając, że te ozdoby pohańbią jego córki. Podobne stanowisko zajął Sofokles (496-406) i Krates z Teb (368-270), filozof ze szkoły cynickiej. Zdaniem tego ostatniego, ozdobą jest to, co ozdabia, ozdabia zaś to, co czyni kobietę bardziej obyczajną; nie są tym kosztowności, ale to, co dodaje jej skromności, opanowania i dostojności⁷².

⁶² Por. Plutarchus, *Alexander Magnus* 9.

⁶³ Por. Plutarchus, *Coniugalia praecepta* 36, przekład polski – Z. Abramowiczówna: Plutarch, *Zalecenia małżeńskie*, w: *Moralia* (wybór), Warszawa 1954.

⁶⁴ Por. Plutarchus, *Agis* 18.

⁶⁵ Por. Plutarchus, *De cohibenda ira* 10.

⁶⁶ Por. Plutarchus, *Cato Maior* 20.

⁶⁷ Por. Plutarchus, *Crassus* 26, w: *Vitae parallelae*, przekład polski – Mieczysław Brożek: Plutarch z Cheroniei, *Krassus*, w: *Żywoty sławnych mężów (z Żywotów równoległych)*, Wrocław 1996; *Cleomenes* 22; *Tiberius Gracchus* 13; *Lucullus* 28; *Pompeius* 43; *Cato Maior* 14, 52, 66, w: *Vitae parallelae*, przekład polski – Mieczysław Brożek: Plutarch z Cheroniei, *Katon Młodszy*, w: *Żywoty sławnych mężów (z Żywotów równoległych)*, Wrocław 1996. *Antonius* 35; *De defectu oraculorum* 14, przekład polski – Z. Abramowiczówna, Plutarch, *O zamiknięciu wyroczeni*, w: *Moralia* (wybór), Warszawa 1954.

⁶⁸ Por. Plutarchus, *Alcibiades* 17.

⁶⁹ Por. Plutarchus, *Agis* 5, *Themistocles* 18, w: *Vitae parallelae*, przekład polski – Mieczysław Brożek: Plutarch z Cheroniei, *Temistokles*, w: *Żywoty sławnych mężów*, Wrocław 1953³. Warto tu przytoczyć jego znane powiedzenie przy okazji, gdy o rękę jego córki ubiegało się dwóch ludzi, jeden skromny, drugi bogaty. Temistokles wybrał skromnego stwierdzając, że woli człowieka bez majątku niż majątek bez człowieka.

⁷⁰ Por. Augustinus, *De sermone Domini in monte* I 4, 12; *Enarrationes in Psalmos* 36, (3) 18; 57, 2.

⁷¹ Por. Augustinus, *Enarrationes in Psalmos* 38, 12. Tutaj autor zastanawia się nad sensem gromadzenia majątku dla syna. W ostateczności dochodzi do wniosku, iż skarby należy gromadzić w niebie poprzez wspieranie ubogich i potrzebujących.

⁷² Por. Plutarchus, *Coniugalia praecepta* 26.

Ojciec kochający swe dziecko nie wstydy się, zdaniem Plutarcha, wstawiać się za nim u osób wpływowych⁷³, tulić je do siebie⁷⁴, całować⁷⁵, czule witać⁷⁶, żegnać się nie tylko z żoną ale także i z nim samym⁷⁷ i obdarzać, jak to czytamy z kolei u Augustyna, ojcowskim uczuciem⁷⁸. Właściwe podejście ojca do swego dziecka ujawnia się również w tym, jak to ukazują wypowiedzi Plutarcha, iż pochwała on jego ambicję i gorliwość⁷⁹, znaczenie⁸⁰, cnotę⁸¹, a zwłaszcza praworządność⁸² oraz wyraża podziw dla jego postępów⁸³.

Pochwał kierowanych pod adresem syna nie szczędził również Augustyn. Dotyczyły one jednak, naszym zdaniem, zupełnie innych zagadnień. Autor *Wyznań* pozytywnie odbiera rodzące się u syna wahania i wątpliwości, które, w jego przekonaniu, świadczą, iż ten młody człowiek nie jest jeszcze skłonny do wydawania ryzykownych sądów⁸⁴. Biskup Hippony dostrzegał w nim również i cenił bystrość umysłu, mimo jego młodego wieku, posiadaną inteligencję, talenty, a przede wszystkim jego świętość osobistą, która, zwłaszcza po śmierci syna, napełniała go otuchą i dumą⁸⁵. Z pism zaś Plutarcha wynika, iż ojciec nie tylko pochwalał swego syna, ale także zachęcał go, jak to widzimy na przykładzie Katona Starszego, do ukierunkowania swych zainteresowań na sprawy związane z prowadzeniem gospodarstwa⁸⁶.

Analizując treść pism obu naszych autorów zauważamy, iż dostrzegali oni wychowawcze znaczenie rozmowy ojca z dzieckiem. Taką rozmowę prowadzi Augustyn ze swym synem nie tylko na temat szkoły czy relacji zachodzącej pomiędzy nauczycielem a uczniem⁸⁷, ale dotyczy ona w dużej mierze problemów wybiegających w przyszłość, związanych z zagadnieniem poprawnego rozumienia życia szczęśliwego. Autor dialogu przyznaje, iż ta rozmowa nie miała charakteru zabawy, ale jej celem było rozwinięcie sił i wyostrzenie wzroku umysłu, by pokochać ciepło i blask tych krain, w których istnieje życie szczęśliwe⁸⁸. Z kolei

⁷³ Por. Plutarchus, *Nicias* 13.

⁷⁴ Por. Plutarchus, *Cato Minor* 68.

⁷⁵ Por. Plutarchus, *Fabius Maximus* 24.

⁷⁶ Por. Plutarchus, *Marius* 40, w: *Vitae parallelae*, przekład polski – Mieczysław Brożek: Plutarch z Cheronei, *Mariusz*, w: *Żywoty sławnych mężów*, Wrocław 1953³.

⁷⁷ Por. Plutarchus, *Camillus* 12.

⁷⁸ Por. Augustinus, *Quaestiones in Heptateuchum* I 51.

⁷⁹ Por. Plutarchus, *Cato Maior* 20.

⁸⁰ Por. Plutarchus, *Themistocles* 18.

⁸¹ Por. Plutarchus, *Cato Maior* 24.

⁸² Por. Plutarchus, *Fabius Maximus* 24.

⁸³ Por. Plutarchus, *Alexander Magnus* 6.

⁸⁴ Por. Augustinus, *De magistro* 10, 31, przekład polski – Józef Modrzejewski: Święty Augustyn, *Pisma filozoficzne*, t. 3: *O nauczycielu*, Warszawa 1953, s. 56.

⁸⁵ Por. Augustinus, *Confessiones* IX 6, 14.

⁸⁶ Por. Plutarchus, *Cato Maior* 21.

⁸⁷ Por. Augustinus, *De magistro* 14, 45.

⁸⁸ Por. Augustinus, *De magistro* 8, 21.

u Plutarcha dostrzegamy, iż rozumnie prowadzona rozmowa ojca z dzieckiem, połączona z udzielaniem dobrych rad⁸⁹, a nie tylko rozkazów, które nie zawsze, są właściwe⁹⁰, miała na celu przełamanie trudnego charakteru syna i nawiązanie z nim kontaktu⁹¹. Umiejętnie prowadzony dialog, połączony z udzielaniem rad⁹², jak to zauważamy z kolei u Augustyna, miał również na celu wyjaśnianie trudności związanych z wiarą. Augustyn bowiem starał się im wychodzić naprzeciw, uprzedzać zarzuty stawiane przez syna, nie pomijając jego wątpliwości, lecz dążyć do ich rozwiązania⁹³. Z wypowiedzi tego autora wynika również, że nawet schlebianie dziecku ma na celu przygotowywanie mu przyszłego dziedzictwa⁹⁴. Wychowawcze znaczenie ma również udzielanie dziecku upomnień i wychowywanie go w dyscyplinie⁹⁵, co w przekonaniu Augustyna, należy do obowiązków dobrego ojca⁹⁶. Czyni to również u Plutarcha ojciec Aleksandra Wielkiego⁹⁷ a także Parmenion ojciec Filotasa⁹⁸.

Lektura pism, zwłaszcza Augustyna, nie pomija tak trudnego zagadnienia, jakim jest wymierzanie dziecku kary. W kontekście zachęty do chwaleń Boga, uczy on, że gdy ktoś doznaje na sobie jakiegoś ucisku, winien w tym uznać rękę poprawiającego ojca⁹⁹. Autor *Wyznań* uważa więc, że sama kara nie jest czymś negatywnym, zwłaszcza gdy jej celem jest poprawa postępowania dziecka. Jego zdaniem, biorąc pod uwagę młody wiek niedorośłego jeszcze dziecka, nie należy się tu obawiać występowania jakichś objawów nienawiści ze strony rodziców, ale jedynie troski o jego rozwój moralny¹⁰⁰. Tak więc towarzyszący temu gniew¹⁰¹ nie jest jeszcze nienawiścią, ale, jak to czytamy w innym miejscu, troską ojca, by syn przez złe życie i obyczaje nie utracił zachowywanego i przygotowywanego dla niego dziedzictwa¹⁰². Autor *Objaśnień Psalmów* uważa również, że należy przyjmować wymierzaną przez ojca karę i nie należy szemrać przeciwko tej ręce, która działa tak po to, by dzieci nie pozostały złymi, i by nie zasłużyły na wydziedziczenie, ale by stały się prawymi

⁸⁹ Por. Plutarchus, *Crassus* 23; *Cato Minor* 66.

⁹⁰ Por. Plutarchus, *Cato Minor* 69. W tym przypadku Katon polecał synowi by ten nie wstrzymywał ojca przemocą – chciał popełnić samobójstwo – od tego, od czego go nie umie przekonywująco odwieść.

⁹¹ Por. Plutarchus, *Alexander Magnus* 7.

⁹² Por. Augustinus, *Enarrationes in Psalmos* 62, 10.

⁹³ Por. Augustinus, *De magistro* 14, 46.

⁹⁴ Por. Augustinus, *Enarrationes in Psalmos* 32, (2) 3.

⁹⁵ Por. Augustinus, *Enarrationes in Psalmos* 62, 10.

⁹⁶ Por. Augustinus, *Enarrationes in Psalmos* 50, 24.

⁹⁷ Por. Plutarchus, *Pericles* 1.

⁹⁸ Por. Plutarchus, *Alexander Magnus* 48.

⁹⁹ Por. Augustinus, *Enarrationes in Psalmos* 54, 2.

¹⁰⁰ Por. Augustinus, *De sermone Domini in monte* I 20, 63.

¹⁰¹ Por. Augustinus, *Quaestiones in Heptateuchum* IV 49.

¹⁰² Por. Augustinus, *Enarrationes in Psalmos* 30, (3) 4; 54, 2.

czyniącymi to co się Bogu podoba ludźmi i w przeciwnościach potrafiły go wychwalać¹⁰³. Kontynuując te refleksje, a jednocześnie starając się odnaleźć motywację takiego stanowiska, Augustyn zauważa, że gdyby syn zbrzydł ojcu lub został przez niego znienawidzony, to ten przestałby go karmić. Stąd też należy dziękować karcącemu ojcu po to, by w przyszłości otrzymać dziedzictwo przyobiecane od Boga, który także karmi¹⁰⁴. W kontekście tych stwierdzeń nie dziwi fakt, że Augustyn nie krytykuje postępowania ojca, który policzkując swego syna, bije, szarpie za uszy, chwyta za rękę i prowadzi do szkoły¹⁰⁵. Postępowanie bowiem ojca wobec syna podobne jest, zdaniem naszego autora, do boskiej pedagogii, mającej na celu oczyszczanie człowieka z nieprawości i napełnianie go łaską, co szczególnie ma miejsce wtedy, gdy syn gardzi nakazami swego ojca.

3. Troska o rozwój umysłowy i religijno-moralny dziecka. Przystępując do opracowania tego paragrafu, który pragniemy poświęcić zagadnieniu troski ojca o rozwój umysłowy i religijno-moralny dziecka, wypada odwołać się wpieryw do wypowiedzi Plutarcha, z której wynika, że ojcem nazywa on tego, który daje życie dziecku¹⁰⁶. Z kolei biskup Hippony zauważa, że ojciec posiada władzę nad swym dzieckiem¹⁰⁷, które jednak, jak na to wskazuje z kolei polemizująca z Epikurem wypowiedź Plutarcha, nie może być traktowane w kategoriach korzyści¹⁰⁸. Tę ostatnią myśl zdaje się pogłębiać poglądami mędrca Solona (640-560), z której wynika, że syn nie musiał utrzymywać swego ojca, gdy ten nie nauczył go rzemiosła lub gdy matka była heterą. Zdaniem tego mędrca, komu w małżeństwie z naruszeniem uczciwości nie chodzi o posiadanie dzieci, a tylko o przyjemność z kobietą, temu nie należy się zapłata, gdyż rodząc w takich okolicznościach dziecko, już wyrządził mu krzywdę¹⁰⁹.

Ojciec spełniając, jak to zauważa Augustyn, to co do niego należy¹¹⁰, nie tylko martwi się postępowaniem swego dziecka, na co uwagę zwrócił z kolei Plutarch¹¹¹, ale przede wszystkim stara się dać mu odpowiednie, jak na to wskazują wypowiedzi obu autorów, nierzadko kosztowne, wykształcenie¹¹²,

¹⁰³ Por. Augustinus, *Enarrationes in Psalmos* 32, (2) 3.

¹⁰⁴ Por. Augustinus, *Enarrationes in Psalmos* 48, (2) 9.

¹⁰⁵ Por. Augustinus, *Enarrationes in Psalmos* 55, 15.

¹⁰⁶ Por. Plutarchus, *Alexander Magnus* 8: „[...] Ἀριστοτέλην δὲ θαυμάζων ἐν ἀρχῇ καὶ ἀγαπῶν οὐχ ἦπτον, ὡς αὐτὸς ἔλεγε, τοῦ πατρὸς, ὡς διὰ ἐκεῖνον μὲν ζῶν, διὰ τοῦτον δὲ καλῶς ζῶν [...]”; *Fabius Maximus* 13.

¹⁰⁷ Por. Augustinus, *De sermone Domini in monte* I 20, 63.

¹⁰⁸ Por. Plutarchus, *De amore prolis* 2; Usener, *Epicurea* s. 320.

¹⁰⁹ Por. Plutarchus, *Solon* 22, w: *Vitae parallelae*, przekład polski – Mieczysław Brożek: Plutarch z Cheronei, *Solon*, w: *Żywoty sławnych mężów* (z *Żywotów równoległych*), Wrocław 1996.

¹¹⁰ Por. Augustinus, *Enarrationes in Psalmos* 50, 24.

¹¹¹ Por. Plutarchus, *De amore prolis* 4.

¹¹² Por. Augustinus, *Confessiones* II 3.

zapewniając mu wielu opiekunów, wychowawców i nauczycieli¹¹³, co także potwierdza biskup Hippony¹¹⁴. Przykładem troski o wykształcenie dziecka jest postępowanie Katona, który swego syna, chcąc go uchronić przed zgubnymi, jak twierdził, wpływami myśli greckiej¹¹⁵, sam uczył czytania, pisania i prawa, ćwiczył w rzucaniu włócznią, w walce bronią, w jeździe konno; dla niego też napisał *Origines* po to, by czerpał z nich pożyteczne wiadomości z dziejów ojczyźtych i spraw przodków¹¹⁶. Zakazał również synowi sprowadzać do siebie lekarzy greckich, sam ułożył, jak podaje Pliniusz, porady lekarskie dla syna, domowników i niewolników¹¹⁷. Odzwierciedleniem starań o wykształcenie swych dzieci jest też postawa niektórych Rzymian, inna niż wspomnianego przed chwilą Katona, wysyłających swych synów właśnie na studiowanie nauk greckich¹¹⁸ i prawa¹¹⁹. Słowa osobistych pouczeń kierował także do swego syna Charon¹²⁰; czynił to także Augustyn wobec swego Adeodata¹²¹.

Uznanie w oczach Plutarcha i Augustyna znajduje także troska ojca o wychowanie syna¹²², i to niezależnie od sytuacji majątkowej¹²³, które zaowocuje jego dobrym postępowaniem¹²⁴, wytwornością w zachowaniu¹²⁵, czy choćby zwyczajnym zachowywaniem milczenia¹²⁶. Ojciec, jak to możemy wyczytać u Plutarcha, stara się także od najmłodszych lat angażować swego syna, biorąc pod uwagę jego możliwości, do czynności wojennych¹²⁷, powierzając mu na przykład urząd regenta i pieczęć królewską¹²⁸. Przykładem takiego postępowania jest Fabiusz (270-203), który chcąc wykupić jeńców z rąk Hannibala, posłał swego syna, by ten sprzedając jego posiadłość, uzyskał na ten cel odpowiednią sumę pieniędzy¹²⁹, lub Fulwiusz wysyłający do senatu na Forum swego młodszego syna z laską pokoju (*caduceus*), by prosić o pokojowe załat-

¹¹³ Por. Plutarchus, *Alexander Magnus* 5; 7; *Themistocles* 12.

¹¹⁴ Por. Augustinus, *Confessiones* II 3.

¹¹⁵ Por. Plutarchus, *Cato Maior* 23.

¹¹⁶ Por. Plutarchus, *Cato Maior* 20.

¹¹⁷ Por. Plutarchus, *Cato Maior* 23; Plinius, *Historia naturalis* XXIX 8.

¹¹⁸ Por. Plutarchus, *Cato Maior* 22. Miało to miejsce w Rzymie, zwłaszcza podczas pobytu filozofa Karneadesa (214-129).

¹¹⁹ Por. Augustinus, *Confessiones* VI 8, 10.

¹²⁰ Por. Plutarchus, *De genio Socratis* 27.

¹²¹ Por. Augustinus, *De magistro* 14, 46.

¹²² Por. Plutarchus, *De genio Socratis* 16; Augustinus, *Confessiones* VI 11.

¹²³ Por. Plutarchus, *De amore proliis* 4; *Aristides* 27, w: *Vitae parallelae*, przekład polski – F.N. Golański; Plutarch, *Arystydzes*, w: *Żywoty sławnych mężów*, Kraków 1928².

¹²⁴ Por. Plutarchus, *Solon* 27.

¹²⁵ Por. Plutarchus, *Lucullus* 1.

¹²⁶ Por. Plutarchus, *De garrulitate* 9, przekład polski – Z. Abramowiczówna; Plutarch, *O gadulstwie*, w: *Moralia* (wybór), Warszawa 1954.

¹²⁷ Por. Plutarchus, *Camillus* 35.

¹²⁸ Por. Plutarchus, *Alexander Magnus* 9.

¹²⁹ Por. Plutarchus, *Fabius Maximus* 7.

wienie zatargu¹³⁰ czy wreszcie Pompejusz, który wyprawił swego syna Gneusza do Syrii, by tam razem ze Scypionem, teściem Pompejusza, przygotował dla niego flotę¹³¹.

Analizując wypowiedzi naszych autorów możemy dostrzec jeszcze inny aspekt troski o wychowanie potomstwa, a którym jest stworzenie odpowiedniego klimatu w samej rodzinie sprzyjającego wypełnieniu tego zadania, a opartego nie tylko o rozwiązania natury prawnej¹³². Przykładem takiej postawy jest koryncki przywódca Timoleon (ok. 411-337), który w trosce o swe dzieci sprowadził je wraz z żoną na Sycylię¹³³, czy też wódz rzymski Sulla (138-78), który będąc już na łożu śmierci wyznaczył dla swego syna opiekuna¹³⁴.

Formowanie osobowości młodego człowieka uwzględniało również jego rozwój moralny i religijny. Plutarch stawia tutaj za przykład postawę Katona¹³⁵. W odróżnieniu od niego, Augustyn kładzie w procesie wychowawczym nacisk na to, by opierał się on o przykazania Boże¹³⁶, gdyż nie chce, jak czytamy to w innym miejscu, by synowie rodziców troszczących się tylko o sprawy materialne szli w ich ślady stając się jak oni pyszni, chciwi i obcy¹³⁷. Nie może więc dziwić pochwała, jaką wypowiedział biskup Hippony pod adresem swego domu rodzinnego, który wprowadzał go w wiarę¹³⁸.

IV. PRZEŻYWANIE LOSÓW DZIECKA

Poruszając zagadnienie godności ojca w świetle pism Plutarcha i Augustyna, nie możemy pomijać również ważnego, naszym zdaniem, tematu, jakim jest przeżywanie losów swego dziecka przez ojca. Ojciec, mając przede wszystkim na uwadze troskę o zachowanie spokoju w domu, stara się, jak to czytamy u Plutarcha, chronić dobre imię swego dziecka, pomimo że ono nie zawsze na to swym postępowaniem zasługuje¹³⁹. Przede wszystkim jednak ojciec dąży

¹³⁰ Por. Plutarchus, *Gaius Gracchus* 16, w: *Vitae parallelae*, przekład polski – Mieczysław Brożek: Plutarch z Cheronei, *Tyberiusz Grakchus, Gajusz Grakchus*, w: *Żywoty sławnych mężów*, Wrocław 1953³.

¹³¹ Por. Plutarchus, *Pompeius* 62.

¹³² Por. Plutarchus, *Pericles* 37. Autor wspomina tu o zniesieniu uchwalonej przez Peryklesa ustawy odnoszącej się do dzieci pochodzenia półatlantyckiego (ojciec i matka nie byli wolno urodzonymi Ateńczykami) dlatego, by zapobiec osierocaniu swego domu i ratować swe imię i ród.

¹³³ Por. Plutarchus, *Timoleon* 36, w: *Vitae parallelae*, przekład polski – Mieczysław Brożek: Plutarch z Cheronei, *Tymoleon*, w: *Żywoty sławnych mężów*, Wrocław 1953³.

¹³⁴ Por. Plutarchus, *Lucullus* 4; *Pompeius* 15.

¹³⁵ Por. Plutarchus, *Coniugalia praecepta* 13.

¹³⁶ Por. Augustinus, *Confessiones* IX 6.

¹³⁷ Por. Augustinus, *Enarrationes in Psalmos* 48, (1) 14.

¹³⁸ Por. Augustinus, *Confessiones* I 6.

¹³⁹ Por. Plutarchus, *De cohibenda ira* 16.

do tego, by być z dzieckiem, dzielić z nim trudności¹⁴⁰, nierzadko towarzyszy mu w wyprawach wojennych¹⁴¹, przychodzi z pomocą w czasie toczącej się bitwy¹⁴², zabiera ze sobą na wojnę¹⁴³, a po zwycięstwie chlubi się jego tryumfem¹⁴⁴ i raduje z jego ocalenia¹⁴⁵. Chcąc zahartować na przykład swego syna w trudach życia, pragnie, by również dzielił on niebezpieczeństwa, na jakie są narażani przyjaciele ojca¹⁴⁶.

Musimy jednak zauważyć, że miłość do dziecka, jak to potwierdza Plutarch i Augustyn, nie przysłania miłości do ojczyzny, która jest zawsze stawiana na pierwszym miejscu. Potwierdza to postępowanie Antoniusza, który nie wahał się dać na zakładnika nawet swego syna¹⁴⁷, czy też wspomnianego już wyżej Charona, pouczającego i zachęcającego syna, by miał odwagę, pomimo swych piętnastu lat, zakosztować walki, stanąć przy boku dzielnych obywateli i stawić czoła niebezpieczeństwu¹⁴⁸. Z kolei Augustyn przytacza pochwałę wypowiedzianą przez Wergiliusza¹⁴⁹ pod adresem czynu Brutusa, który miał rozkazać zabić nawet swych synów oraz jego uzasadnienie podkreślające znaczenie miłości do ojczyzny, większej od miłości do dzieci. Biskup Hippony wspomina także o Torkwatusie, obywatelu rzymskim, który za nieposłuszeństwo, zabił swego syna nie dlatego, jakoby ten wystąpił przeciw ojczyźnie, ale w jej obronie wbrew jednak nakazom ojca, naczelnego wodza¹⁵⁰. Plutarch natomiast podaje przykład króla Pontu Mitrydatesa VI (132-63), który popełnił samobójstwo z powodu buntu swego syna¹⁵¹. Z pism Cheronejczyka dowiadujemy się również o podejmowaniu przez ojca decyzji, nieraz bardzo trudnych i surowych, odnośnie dalszych losów swego dziecka¹⁵², zwłaszcza gdy chodzi o małżeństwo córki¹⁵³ czy syna¹⁵⁴. Najczęściej jednak cieszy się on szczęściem swego dziecka¹⁵⁵.

¹⁴⁰ Por. Plutarchus, *Cato Maior* 20.

¹⁴¹ Por. Plutarchus, *Fabius Maximus* 24; *Pompeius* 3.

¹⁴² Por. Plutarchus, *Crassus* 26.

¹⁴³ Por. Plutarchus, *Caton Minor* 65.

¹⁴⁴ Por. Plutarchus, *Fabius Maximus* 24.

¹⁴⁵ Por. Plutarchus, *Themistocles* 29.

¹⁴⁶ Por. Plutarchus, *De genio Socratis* 27, przekład polski – Z. Abramowiczówna: Plutarch, *O duchu opiekuńczym Sokratesa*, w: *Moralia* (wybór), Warszawa 1954. Przytoczony fragment ukazuje, że nie zawsze Plutarch jest zdania, iż ojciec chroni dziecko przed niebezpieczeństwami.

¹⁴⁷ Por. Plutarchus, *Antonius* 14.

¹⁴⁸ Por. Plutarchus, *De genio Socratis* 27.

¹⁴⁹ Por. Augustinus, *De civitate Dei* V 18, 1; Wergiliusz, *Eneida* VI 820-823. Chodzi o Luciusa Juniusa Brutusa, postać na wpół legendarną, który miał wypędzić ostatniego króla rzymskiego Tarkwiniusza Pysznego w 510 r. a. Chr. i wprowadzić republikę.

¹⁵⁰ Por. Augustinus, *De civitate Dei* V 18, 2.

¹⁵¹ Por. Plutarchus, *Pompeius* 41.

¹⁵² Por. Plutarchus, *Themistocles* 30. Ilustruje to postępowanie Temistoklesa, który swą córkę Mnezyptolemę ustanowił kapłanką przy świątyni po wezwaniu Dindymene, zbudowanej jako wotum dla Matki Bogów (Kybele) za ocalenie.

¹⁵³ Por. Plutarchus, *De defectu oraculorum* 14; *Timoleon* 6; *Caesar* 14; *Pompeius* 47.

Analiza wypowiedzi, zwłaszcza moralisty z Cheronei, choć nie brak również Augustyna, przynosi nam także świadectwa bólu ojca po stracie ukochanego dziecka, która czasami następuje w sposób gwałtowny i w obecności ojca¹⁵⁶. Musimy przyznać, że tych wypowiedzi, o zróznicowanym natężeniu uczuciowym, jest najwięcej. Tak więc dowiadujemy się o Kamillusie, który pomimo swego stałego charakteru, bardzo przeżywał stratę syna¹⁵⁷, Cezarze, którego wiadomość o śmierci córki napełniła smutkiem¹⁵⁸, o Katonie Starszym, który wspominał w swych dziełach syna jako zanego męża, jego zaś śmierć znosił mężnie, nie zaniedbując obowiązków wobec państwa¹⁵⁹, o Fabiusie Maksymusie, który z godnością mędrca i ze spokojem przyjął wiadomość o śmierci syna¹⁶⁰, czy wreszcie o Peryklesie, który po śmierci swego ostatniego syna Paralosa, wśród ciężkiej walki wewnętrznej, chociaż chciał przezwyciężyć i stłumić żal poprzez zachowanie wielkoduszności, to jednak podczas wkładania zmarłemu wieńca na głowę załamał się i wybuchnął głośnym płaczem¹⁶¹.

Tenże autor w swych pismach dużo miejsca poświęca konsolacji, zwłaszcza po stracie swego ukochanego dziecka. Kieruje ją przede wszystkim do swej żony, radząc jej i prosząc, by w cierpieniu zachowała opanowanie. Przyznaje, że ta śmierć jest dla niego wielką stratą, nie chce jednak widzieć swej żony pogrążonej w przekraczającej miarę rozpacz. Powołując się na Homera zauważa, że jest człowiekiem i wie, co znaczą więzy uczuć rodzinnych¹⁶², cytuje także filozofa Anaksagorasa, który po śmierci syna wypowiedział znamienne słowa: „wiedziałem, że zrodziłem śmiertelnika”¹⁶³. Można więc sądzić, w świetle tych motywacji filozoficznych, na które się powołuje, że zrodziło to w nim pragnienie, by pogrzeb dziecka miał taki przebieg, aby dla żony teraz i w przyszłości wszystko było jak najmniej bolesne, by jednocześnie starano się unikać wszelkiej przesady i zabobonów¹⁶⁴.

Pisma Plutarcha dostarczają nam także innych przykładów, ilustrujących sposób przeżywania śmierci potomka. Tak więc, na przykład Cezar na cześć swej zmarłej córki Julii urządził pokaz walk gladiatorów i bitew morskich¹⁶⁵,

¹⁵⁴ Por. Plutarchus, *Cleomenes* 1; *Cato Minor* 30, 45.

¹⁵⁵ Por. Plutarchus, *Tiberius Gracchus* 4.

¹⁵⁶ Por. Plutarchus, *Timoleon* 13.

¹⁵⁷ Por. Plutarchus, *Camillus* 11; Augustinus, *Enarrationes in Psalmos* 37, 13. Tutaj autor wspomina o krzyku ojca z powodu utraty syna.

¹⁵⁸ Por. Plutarchus, *Caesar* 23.

¹⁵⁹ Por. Plutarchus, *Cato Maior* 24.

¹⁶⁰ Por. Plutarchus, *Fabius Maximus* 24.

¹⁶¹ Por. Plutarchus, *Pericles* 36.

¹⁶² Por. Plutarchus, *Consolatio ad uxorem* 2; Homerus, *Odysea* XIX 163.

¹⁶³ Por. Plutarchus, *De cohibenda ira* 16: „[...] ἦδειν ὅτι θνητὸν ἐγέννησα [...]”

¹⁶⁴ Por. Plutarchus, *Consolatio ad uxorem* 1.

¹⁶⁵ Por. Plutarchus, *Caesar* 55.

zaś Fabiusz Maksymus po śmierci syna, podczas jego pogrzebu wygłosił mowę pochwalną¹⁶⁶.

Na tle tych, zwłaszcza ostatnich, opinii i przykładów zupełnie inaczej przedstawia się postawa biskupa Hippony. Opierając się przede wszystkim na głęboko przeżywanej wierze przyznaje, że z żalem żegna się ze swym synem, którego Bóg powołał do siebie, ale dodaje, że jest spokojny o niego, gdyż, jak czytamy, nie zauważał w nim niczego, co by go mogło tym niepokojem napełniać¹⁶⁷.

* * *

1. Przeprowadzona analiza wypowiedzi Plutarcha i Augustyna upoważnia do stwierdzenia, iż do pozytywnych cech, którymi winien odznaczać się ojciec zaliczali oni: posiadanie ambicji (Augustyn), dzielność, męstwo, odwagę, fakt bycia dobrym żołnierzem, zręczność w prowadzeniu polityki zagranicznej, dobrotliwość, hojność w udzielaniu pomocy (Plutarch), właściwie rozumianą surowość i łagodność (Augustyn), poczciwość, nienaganność tak gdy chodzi o pochodzenie jak i sławę, umiejętność zachowania pogody ducha, rozważę, skromność w słowach i zachowaniu, ubóstwo materialne ojca (Augustyn), oszczędność, a także obecność w domu (Plutarch).

Z negatywną natomiast oceną spotkały się takie postawy jak: dążenie ojca do pomnażania za wszelką cenę dóbr materialnych (Augustyn, Plutarch), wybuchy gniewu ze strony ojca (Plutarch, Augustyn), niezachowanie umiaru podczas wymierzania kary synowi (Augustyn), kłótnie ojca ze swymi dziećmi (Plutarch), żądza chwały (Augustyn), pycha (Augustyn), nieuczciwość w dysponowaniu publicznym majątkiem (Plutarch), brak odpowiedzialności i nieliczenie się z porządkiem wyznaczanym przez moralność i prawo (Plutarch, Augustyn), utożsamianie miłości z nieopanowaną żądzą (Plutarch).

2. Lektura pism Plutarcha i Augustyna przynosi również informacje na temat stosunku ojca do wiary. Ukazuje to Augustyn, kiedy przytacza przykład ojca niechrześcijańskiego, który jednak nie przeszkadza w pragnieniach swego dziecka, oraz gdy wskazuje na konflikt pomiędzy ojcem a dzieckiem, które pragnie poświęcić się służbie Bożej. Tenże autor mówi również o pozytywnym wpływie ojca na syna, gdy razem przyjmuje z nim chrzest i później wspólnie pogłębia wiarę.

W porównaniu z Augustynem, Plutarch zagadnieniom wiary ojca, a zwłaszcza jej wpływu na postępowanie dziecka, poświęca mniej miejsca, co jednak

¹⁶⁶ Por. Plutarchus, *Fabius Maximus* 1. 24.

¹⁶⁷ Por. Augustinus, *Confessiones* IX 6, 14, CCL 27, 141: „[...] cito de terra abstulisti uitam eius, et securior eum recorder non timens quiddam pueritiae nec adulescentiae nec omnino homini illi”.

nie oznacza, iż w wypowiedziach tego autora, przedstawiany przez niego ojciec był człowiekiem niewierzącym, czy religijnie obojętnym. Także i tu spotykamy się z przykładem ojca zaangażowanego w sprawy wiary i stawiającego wierność religii ponad swą rodzinę.

3. Wypowiadając się na temat relacji zachodzących pomiędzy ojcem a dziećmi z negatywną oceną spotkało się u Plutarcha łatwe popadanie ojca w gniew i poniewieranie dzieckiem. Autor ten nie ustosunkował się jednak do faktu karania śmiercią dziecka, ale tylko do przytoczenia zaistnienia takiej sytuacji.

Negatywnie ocenił biskup Hippony kierowanie się własną korzyścią i chwałą za cenę porzucenia syna bez pogrzebu i nie okazanie żalu po jego śmierci.

Z kolei Plutarch zauważa sytuacje, w których rodzice są zmuszani i pod strachem oddają swoje dziecko komuś, który żywi wobec niego złe zamiary. Często jednak występująca bieda sprawia, że rodzice przestają zadawać sobie trud wychowywania swego potomstwa (Plutarch, Augustyn).

Ze słowami krytyki spotyka się też postawa ojca, który finansując wykształcenie swego syna, nie interesuje jego duchowym i moralnym rozwojem zabiegając jedynie o pomyślny przebieg studiów (Augustyn). Za naganne uważa się też małżeństwo ojca z własną córką i współżycie z nią jak z żoną (Augustyn).

4. Umiejętne podejście ojca do dziecka zaznacza się przede wszystkim w radosnym jego przyjęciu, traktowaniu go jako bogactwo (Plutarch, Augustyn). Dobry ojciec jest tym, który swe dziecko bezinteresownie kocha, udziela pomocy, umniejsza mu trudów, broni w niebezpieczeństwie (Plutarch), zapewnia mu odpowiednie warunki materialne potrzebne do życia (Plutarch, Augustyn). Ojciec kochający swe dziecko stara się je przytulić do siebie, ucałować, czule powitać, pożegnać (Plutarch), obdarzyć ojcowskim uczuciem (Augustyn), pochwalić (Plutarch, Augustyn), cieszyć się jego sukcesami, zachęcić (Plutarch). Tak Plutarch jak i Augustyn wielką wartość przypisują rozmowie ojca z dzieckiem, upomnieniu, wychowywaniu w dyscyplinie, a w końcu karceniu mającym na celu poprawę postępowania (Augustyn).

5. Analiza pism obu autorów pokazała, iż w relacjach zachodzących pomiędzy ojcem a dzieckiem ważną rolę, poprzez stworzenie właściwego klimatu w rodzinie, odgrywa sumienne wypełnianie obowiązków ojcowskich, których przejawem jest zapewnienie dziecku wykształcenia, wychowania i nadanie mu odpowiedniej formacji moralno-religijnej.

6. Ojciec, jak to pokazała analiza tekstów, przeżywa losy swego dziecka. Nie tylko chroni dobre imię swego dziecka, ale stara się być z dzieckiem, dzielić z nim trudności, przychodzić mu z pomocą, chlubić się jego tryumfem, cieszyć z jego ocalenia oraz pragnie przygotować je na czekające niebezpieczeństwa (Plutarch). Miłość do dziecka, jak to potwierdza Plutarch i Augustyn, nie przysłania miłości do ojczyzny, która jest zawsze stawiana na pierwszym miejscu. Z pism Cheronejczyka dowiadujemy się również o podejmowaniu przez

ojca decyzji, zwłaszcza gdy chodzi o małżeństwo córki czy syna. Najczęściej jednak cieszy się szczęściem swego dziecka.

Analiza wypowiedzi, zwłaszcza moralisty z Cheronei, choć nie brak również Augustyna, przynosi nam również świadectwa bólu ojca po stracie ukochanego dziecka, która czasami następuje w sposób gwałtowny i w obecności ojca. Tenże autor w swych pismach dużo miejsca poświęca konsolacji po stracie swego ukochanego dziecka, a którą kieruje przede wszystkim do swej żony. Interesującym jest, że swą argumentację mającą cechy refleksji filozoficznej, opiera na wypowiedziach Homera i filozofa Anaksagorasa. Pisma Plutarcha dostarczają nam także przykładów ilustrujących sposoby przeżywania śmierci potomka, a szczególnie o urządzanych pokazach walk gladiatorów, bitwach morskich czy wygłaszanych mowach pochwalnych.

Na tle tych, zwłaszcza ostatnich, opinii i przykładów zupełnie inaczej przedstawia się postawa biskupa Hippony, który opierając się przede wszystkim na głęboko przeżywanej wierze jest spokojny co do przyszłych losów swego dziecka.

LA DIGNITÀ DEL PADRE NEI SCRITTI DI PLUTARCO E DI SAN AGOSTINO

(Riassunto)

L'autore del articolo prima di tutto ci mostra le qualità personali del padre sia da parte positiva sia negativa. Gli entrambi autori nella presentazione dell'ideale di un padre non omettevano il suo rapporto in confronto alla fede. Nei loro scritti possiamo trovare dei brani dedicati anche alle relazioni tra padre e figlio. Loro non soltanto hanno giudicato negativamente un comportamento indegno del padre ma anche hanno messo in risalto un abile trattamento del bambino, specialmente la cura per il suo sviluppo intellettuale, morale e religioso. L'insegnamento di Plutarco come anche di Agostino ci permette di osservare che dagli ideali di cui segue un padre nella vita, dalla ricchezza della propria personalità dipende un modo del trattare un bambino, educativo o distruttivo, ed anche la formazione intellettuale e spirituale del figlio.